

Jaloliddin XAYRUTDINOV,

O'zMU "Sosiologiya" kafedrasida 3-kurs tayanch doktoranti

Dotsent, f.f.d PhD Kalanova Sabohat Muradovna taqrizi ostida

“OG‘ZAKI TARIX VA IJTIMOY MAKON JARAYONLARINING SOSIOLOGIK TAHLILI

Annotatsiya

Mazkur maqola kishilik jamiyatining insoniyat dunyosi va tabiatga nisbatan aynan to‘g‘ri kelmasligida biz ijtimoiy tarix qonuniyatlari hamda ijtimoiy taraqqiyotning o‘ziga xos jihatlarining mavjudligini qayd etamiz. Shuningdek, bunda u bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan, faqat insonga xos bo‘lgan faoliyat shakli, ya‘ni madaniyatning yuzaga kelish va mavjud bo‘lish jarayonlarini hisobga olamiz va umumlashiramiz.

Kalit so‘zlar: Og‘zaki tarix, respondentlar, Etnografik, Sotsial makon

"УСТНАЯ ИСТОРИЯ И СОЦИАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОЦЕССОВ

Аннотация

В этой статье мы отмечаем существование закономерностей социальной истории и специфических аспектов социального прогресса в том, что человеческое общество не совсем соответствует человеческому миру и природе. Также в этом учтем и обобщим процессы возникновения и существования культуры как формы деятельности, неразрывно связанной с ней, присущей только человеку.

Ключевые слова: Устная история, респонденты, этнография, социальное пространство

"ORAL HISTORY AND SOCIAL SPACE SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF PROCESSES

Annotation

In this article, we note the existence of patterns of social history and specific aspects of social progress in that human society does not quite correspond to the human world and nature. We will also take into account and generalize the processes of the emergence and existence of culture as a form of activity inextricably linked with it, inherent only to man.

Key words: Oral history, respondents, ethnography, social space

Kirish. Insoniyat turining tabiiy yashash muhiti bu organik butunlik, insonlar mavjudligining zaruriy asosidir. Inson va uning yashash muhiti bu butunlikning o‘zaro tobe’ qismi sanaladi. Biroq insoniyat dunyosi va aniq insonning o‘z tabiati yoki o‘zga kishilarga aynan to‘g‘ri kelmasligida insonning o‘z tabiiy organik butunligiga moslashish jarayoni “fojiviy” o‘rin tutgani yo‘q.

Tadqiqot metodologiyasi. XX asrgacha G‘arbiy Evropa tafakkurining eng buyuk g‘oyalaridan biri – umumjahon tarixini vaqt asosida bayon etish g‘oyasi bo‘lgan. Bu g‘oya, Avliyo Avgustindan boshlab, umumjahon tarixini, inson hayotini, pozitivizmning paydo bo‘lishi bilan esa, insonning bilish bosqichlarini ham davrlashtirish yo‘nalishida konkretlashib borgan. U rivojlanish va rivojlanishdan to‘xtash dialektikasida, inqiroz va sikl, an‘ana va vorisilik kabi mavzularda gavdalanib kelgan. Biroq vaqt bilan bir qatorda inson hayotini tashkil etuvchi shakl borki, u ham bo‘lsa – makondir. Makon uzoq vaqt diqqat markazidan chetda qolib kelgan, chunki taraqqiyotdan muhimroq narsa yo‘q, deb hisoblangan[1]. Ammo XX asrga kelib, Albert Enshteynning vaqtning relyasion konsepsiyasi paydo bo‘lishi bilan makon muammosi ham yangi bosqichga ko‘tarildi. Makon mavzusi sosiologiya uchun muhimdir, chunki ijtimoiy jarayonlar ayni makonda rivoj topadi. Boz ustiga, ijtimoiy jarayonlar o‘zlari mavjud bo‘lgan makonni yaratish va o‘zgartirishga qodir.

Og‘zaki tarix nafaqat metodologiya, balki u tadqiqot usuli ham hisoblanganligi bois, undan ta‘lim tizimi faoliyati va akademik tadqiqotlar jarayonida keng foydalanish mumkin. Xususan, ta‘lim sohasida shaxsning fuqarolik burchini shakllantirib borish, o‘zga ijtimoiy-gumanitar fanlar qatorida og‘zaki tarixga o‘quv, tarbiyaviy, ilmiy tadqiqotlar manbasi sifatida murojaat qilish maqsadga muvofiq sanalmoqda. Akademik faoliyatda esa uning imkoniyatlari mamlakatning ma‘lum tarixiy jarayonlaridagi murakkab, munozarali vaziyatlardagi echimini baholashda ilmiy-uslubiy qo‘llanma vazifasini o‘taydi.

Mavjud savollardan biri – bu og‘zaki tarix mutaxassislikmi yoki o‘z predmetiga ega bo‘lgan fanmi? Bu masala tadqiqotchilar orasida uzoq yillardan beri munozaralarga sabab bo‘lib kelayotgan bo‘lsada, hozircha uning uslubiy-texnik jihatlarini mukammal yoritilmaganligi bois ochiq qolmoqda. So‘nggi yillarda ushbu yo‘nalishda bir nechta seminar-treninglar yordamida ixtisoslikka ega bo‘lgan tadqiqotchilardan mutaxassislar guruhi shakllantirildi[2]. Grant loyihalari bo‘yicha olib borilgan dala tadqiqotlari negizida qator ilmiy maqola va adabiyotlar yozildi. Garchi, O‘zbekiston sharoitida so‘nggi o‘n yillikda og‘zaki tarixga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda, ayrim muammoli mavzular kompleks tadqiqotlar yordamida izchil o‘rganildi.

Tahlil va natijalar. Shuningdek, olib borilgan tadqiqotlarni xususiyatiga ko‘ra qiyoslaydigan bo‘lsak u etnografik, antropologik va sosiologik tadqiqotlardan keskin farq qiladi. Bu bir tomondan ishtirokchini hujjatlarning yangi arxiv manbasini shakllantirishga yo‘naltirsa, ikkinchi tomondan “yaqin o‘tmishning tirik guvohlari”dan olingan axborotlar uzoq yillar mobaynida to‘plangan mavjud rasmiy davlat arxivlariga sub‘ektiv tarzda ta‘sir o‘tkazishi mumkin. Bu sub‘ektivlik tarixning qaysidir bir “kemtik” joylarini to‘ldirishga, yoki ayrim “shubhali” tuyulgan ma‘lumotlarni qayta tekshirishda qo‘shimcha axborot vazifasini o‘taydi. Etnografik va sosiologik dala tadqiqotchisidan farqli ravishda og‘zaki tarix mutaxassisi respondent bilan suhbatga kirishishdan oldin o‘rganilmoqchi bo‘lgan muammo, u bilan bog‘liq makon va zamon bo‘yicha ilmiy jihatdan batafsil xabardor bo‘lishi shart.

Og‘zaki tarix yaqin o‘tmish tarixini qayta tahlil etishga qaratilganligi uchun ham, u tadqiqotchidan avlodlar tarixi, ular bilan bog‘liq bo‘lgan madaniyatlar almashishi yoki vorislik, davriy jihatdan mafkuraviy jarayonlarning o‘zgarib borishi, turli o‘n yilliklar ichida kechgan islohotlarni bilishni talab etadi. Ayniqsa XX asrning o‘tkir muammoli bahs-munozaralarini qiyosiy tahlil etish uchun olib borilgan dala tadqiqotlari yordamida davr guvohlaridan diktofon yoki videokamera ga yozib olingan, respondentlar tomonidan taklif etilgan oila arxivi (fotorasmlar, turli xatlar, hujjatlar va b.) davr ruhini epizodik fragmentlar bilan boyitadi.

Sosiologlar “sotsial makon” atamasini qo‘llash orqali tevarak atrofimizni o‘rab turgan borliqning holatini hech bir o‘zgarishsiz o‘z holatida qabul qilish va tadqiq etishni taklif etadilar[3]. Mumtoz sosiologiya nazariyotchilaridan biri M. Veber sosiologiyani “sotsial fanlar” tizimi sifatida olib qarab: “Biz o‘zimiz istiqomat qilayotgan muhitni qamrab olgan hayot tarzimizni

o'zaro sosial aloqalar va mavjud madaniy belgilariga ko'ra tushunishga harakat qilar ekanmiz, uning asosiy sababi tarixan shunday shakllanganligini va boshqacha bo'lishi mumkin emasligini his etishimiz kerak", - deydi. Demak, sosiolog pozitsiyasidan turib atrof-muhitni "sosal makon" sifatida o'rganar ekanmiz, tarixiy jarayonlar ta'sirida shakllangan ob'ektivlikning in'ikosi sifatida insonlar (yanada aniq bayon etilsa – "shaxslar") ekanligini e'tirof etish lozim bo'ladi.

Insoniyat dunyosining ishtirokchilari va yaratuvchilari – sub'ektlardir. Ular o'z butunligiga nisbatan sub'ektivlikni ishga soladi. Bu kishilarning tabiatga va o'zlariga o'xshash sub'ektlarga turli ko'rinishlarda shakllangan usul va vositalar bilan ta'sir etishida namoyon bo'ladi[4]. Sub'ektivlikning predmetli shakli madaniyatni hosil qiladi. Bu ta'rifda madaniyat u yoki bu kishilik hamjamiyati uchun hayotiy zarur bo'lgan o'zaro munosabatlarni o'zining hayot kechirish sharoitida predmetli shaklda "olib o'tish" va "mustahkamlash" tartibi va natijasini bildiradi. Ushbu predmetli shakllar inson qobiliyatining holatini ma'lum daraja qayd etadi va saqlaydi. U yoki bu predmetli shakllarning, ya'ni, predmetlashgan inson qobiliyatining talabgorligi aniq hamjamiyat yoki individning hayotiy manfaat va maqsadlariga bog'liq bo'ladi.

"Sosal makon" deganda nimani his qilamiz? Demak, "sosal makon" to'g'risida mulohaza bildirilar ekan, albatta "biologik (jismoniy) makon" to'g'risida ham tasavvurga ega bo'lish kerak bo'ladi[5]. XX asrning taniqli sosiologi, sosial refleksizm ta'limoti namoyondasi P.Burde "sosal makon" atamasiga alohida urg'u berar ekan, uning fikricha "atrof-muhitni qanday bo'lsa shu holatida o'rganish va kuzatib borish" taklifidan kelib chiqib, yozadi: "Bizni o'rab turgan sosial maydon bir qator makonlardan tashkil topgan va undagi har bir mavqe (insonlar timsolida qabul qilamiz. K.K.) o'zlari joylashgan ma'lum nuqtada tizimli harakat qiladilar. Shu sabali ham ular turli o'zgarishlarni o'z makonlari orqali izohlaydilar".[6] P.Burde "sosal makon"ni mavhumlik holati bilan belgilaydi va unda iqtisodiy, intellektual (aqliiy), madaniy va boshqa sifatlar maydonini ko'radi. "Biologik (jismoniy) makon" esa aniq vo'qelik bilan ifodalanadi. Aytaylik, Toshkent shahri, undagi tuman, kvartal va mahallalar bu "biologik (jismoniy) makon", ularda istiqomat qiluvchi shaxslar (kishilar) mentaliteti, odatlari, stereotiplari va h.k.lar esa "sosal makon"ni tashkil etadi. Xususan, a) Mirzo Ulug'bek tumanida yoki Sergeli tumanida istiqomat qiluvchilar, b) ko'p qavatli uylarda yoki hovli-joyda yashaydiganlar, v) O'tchopar bozorida tijorat bilan shug'ullanuvchilar yoki universitet o'qituvchilari, g) Amir Temur ko'chasi yuzidagi xonadonlarning sohiblari yoki Sag'bon ko'chasi atrofidagi hovlilarda turuvchilarning dunyoqarashi, turmush tarzi, o'zaro munosabatlari o'rtasidagi farqlar va h.k.lar. Ko'rib turganimizdek, biz misol tariqasida "poytaxtlik"ka nisbatan umumiy holatda "biologik (jismoniy) makon"ni qo'llasak faoliyat, turmush tarzi, kayfiyat, munosabat, etnik va milliy xususiyatlarga ko'ra "sosal makon" tushunchasidan foydalanamiz.

Endi bevosita "sosal makon"da "og'zaki tarix" usulidan foydalanishning zaruriyati to'g'risida fikr-mulohazalarimizni berishimiz mumkin. Ta'kidlaganimizdek, Toshkent shahri "biologik makon" sifatida olib qaralsa, 1966 yili sodir bo'lgan zilzila oqibatlarini bartaraf etishda tabiiyki "sosal makon"ning o'rni va ahamiyati mavjud tuman, mahalla, ko'cha, xonadon a'zolarining munosabatidan kelib chiqib turlicha bo'lgan. Aynan tarixiy vaziyatning sosial jihatlarini tadqiq etish va baholash uchun "og'zaki tarix" usuli bizga qo'l keladi[7].

XX asrning ikkinchi yarmida vujudga kelgan "og'zaki tarix" usuli tarix fanining mustaqil tarmog'i sifatida shakllana boshladi[8]. Ayrim tarixchilar bu davrni "og'zaki tarix"ning "renessans" yoki "qayta tug'ilish" davri deb ataydilar. Mahalliy tadqiqotchi A.Sabirov, "og'zaki tarix manbalarini ikki tomonlama holatlarini bayon etadi: birinchidan, mavjud sosial tajribani avlodlarga etkazishda o'z ildizlari bilan uzoq o'tmishga borib taqaladigan, arxaik (qadimgi) hodisalarni ifodalovchi mavjud tarixiy an'analar[9]. Ikkinchidan, yaqin o'tmishni guvoh va ishtirokchilari bo'lgan kishilarning xotiralari. Mavjud uslub va nazariyalarga tayangan holda, biz "og'zaki tarix"ning vujudga kelishining sabab, shart va dalillarining umumiy jihatlari orasidan uchtasini alohida ko'rsatib o'tmoqchimiz:

Birinchilari navbatda audio-, vizual axborot yozuvlari va ular vositasida olingan ma'lumotlarni saqlash texnologiyasining paydo bo'lishi hamda mukammallashuvini e'tirof etish. "Og'zaki tarix", qolaversa zamonaviy sosiolog yoki tarixchi tadqiqotchi bugungi kunda axborot manbalarini jadallik bilan qo'lga kiritishi va uning ishonchlilik darajasini ta'minlashi uchun INTERNET tarmog'iga ulangan bo'lishidan tashqari raqamli foto- va audiotexnikalar bilan qurollangan bo'lishi foydadan xoli bo'lmaydi.

Ikkinchi sabab gnoseologik tamoyil bo'lib, bunda XX asrning o'rtalarida an'anaviy pozitivistik tarix fani va boshqa tarix bilan o'zaro bog'liqlikda bo'lgan bir qator sohalar (sosal lingvistika, sosial antropologiya va shu kabilar)da yuzaga kelgan tanazzul holatlari bilan bog'liqdir. Fan va texnologiyalarning jadal taraqqiyoti, axborotlar manbasining uzluksiz uzatilishi, migrasiya jarayonlarining faollashuvi tarixiy tadqiqotlarning predmeti, usul va tamoyillari, amaliy-nazariy uslub va manbalarini qayta ko'rib chiqilishini taqozo etardi. Mavjud akademik ilmda nazariy jihatlar hamon ustuvorlik qilgani uchun, jadallashgan axborotlar asrida inson (shaxs)ning yashash tarzi, ijtimoiy hayotda o'zini tutish va ruhiy ko'nikmalari, mental xususiyatlari, o'ziga xosligi, etnik o'zlikni anglashda hududlararo chekinish, hayotiy tasavvurlari, hodisalarni baholashda tarqalayotgan mish-mish va boshqa shu kabi jihatlarni tarix nuqtai-nazaridan baholashda uslubiy jihatdan oqsoqlanib qolgandi. Jamiyatdagi turli hodisalar, xususan tarixni kompleks o'olda o'rganishga ehtiyoj ortadi. Natijada, tadqiqot maydonini kengaytirish va murakkablashtirish tarixning boshqa ijtimoiy fanlar bilan o'zaro hamkorlikdagi faoliyatini jadallashuviga olib keladi. "Fanlararo tarixiy texnologiyalar va yoki ushbu fanlar tadqiqot uslublarining natijasida tarixga oid tadqiqotlarning yangi subdisiplinalari yoki yo'nalishlari tug'ila boshladi. Shuning uchun ham "og'zaki tarix" o'zining tarixga ta'sirini birinchi navbatda sosiologiya, lingvistika, madaniy antropologiya kabi fanlar bilan o'zaro uyg'unlikda takomillashtirdi";[10].

Uchinchidan, tadqiqotchilarning hammavaqt ham mavjud davlat arxivlarida saqlanayotgan ma'lumot, manba va hujjatlarni to'liq qo'lga kiritish imkoniyatining yo'qligi bilan bog'liq. Ayrim hollarda ommaviy tarixiy voqe'larga doir hujjatlar ilmiy tahlil uchun o'z ahamiyatini yo'qotib qo'ydi. Ayniqsa, sobiq ittifoq davridagi ko'plab arxiv hujjatlari yagona shablon asosida yozilgan bo'lib, biri-biridan faqat ismlar, familiyalar, sana va tug'ilgan joy nomi bilangina farqlanardi [11].

Sosal makonga tarixiy nuqtai nazardan yondoshiladigan bo'linsa, ushbu tamoyilni nemis tadqiqotchisi F.Ulrix quyidagicha izohlaydi: "Tarix faqat mutaxassislar tomonidan va birgina mutaxassislar uchungina yozilmasligi kerak. Uni shunday yozish va o'rganish kerakki, toki bu jarayonda imkon qadar ko'proq fuqarolar qatnashishi va uni barcha tushunishi shart"[12]. "Og'zaki tarix" usuli bir tomondan tarixchilar o'rtasida bahs-munozaraga sabab bo'lib turgan vaqtda, uning usullaridan yuqorida ta'kidlaganimiz folklorshunoslar, etnograflar, filologlar va hattoki jurnalistlar ham unumli foydalana boshladilar. Shvedsiyalik jurnalist S.Lidkvistning "Turgan joyingni "qazib" o'rgan!" deb nomlangan kitobi, yosh tadqiqotchilar o'rtasida o'ziga xos harakatni yuzaga keltiradi[13]. Tashabbus entuziazist tadqiqotchilar diqqat-markaziga ko'tarila boshlaydi. S.Lidkvist tomonidan olib borilgan tadqiqotlar doirasida mamlakatning Reklingsxaufen shahridagi Xoxlormark kvartali tarixi haqida so'zlovchi, shu kvartal tarixiga doir materiallar yig'ishga kirishiladi. Natijada guruh sa'y-harakatlari bilan "Siz hali eslaysizmi?" nomli kitob chop etiladi[14]. Bu guruh tomonidan har hafta "kvartalda yashovchilar bilan uchrashuvlar tashkil etilib, kvartalning o'tmishi haqida hikoyalar yig'ilgan, bu erdagi odamlar turli vaqt va davrlarda qanday yashagani, nimalar

haqida o'ylagani, bahslashganlari, nimadan xursand bo'lib, nimalardan qayg'urgani, mamlakatdagi o'zgarishlarga shu kvartal aholisi qanday munosabatda bo'lganligi va h.k."lar haqida ma'lumotlar to'plangan. "Og'zaki tarix" kishilar faoliyatining o'zi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu kichik avlodning katta avlod vakillari (otalar, bobolar, katta buvalar)ning o'zaro ta'sir doirasini ifodalaydi.

XX asrning o'rtalariga kelib "Og'zaki tarix" sosiologiya, lingvistika, madaniy antropologiya kabi yo'nalishlar hamkorligida ilmiy-uslubiy va amaliy ahamiyat kasb eta boshladi[15]. Rossiyalik tadqiqotchi T.K. Sheglova fikriga ko'ra, "Og'zaki tarix" tarixiy tadqiqot nazariyasi usublari, tamoyillari, nazariyasi, uslubiyoti va manbalarini qayta ko'rib chiqish natijasida yuzaga keldi. Tadqiqot maydoning kengayishi va murakkablashuvi tarix fanini boshqa ijtimoiy-gumanitar sohalar bilan fanlararo aloqalarini takomillashuviga olib keldi. Natijada, fanlar tadqiqot usulblarining o'zaro kesishgan joyida tarixiy tadqiqotlarning yangi yo'nalishi, ya'ni maxsus tarmoq sohalarini vujudga kela boshladi. Akademik tadqiqotlarning diqqat markazida o'tmish hayotning avval inkor etilgan sosial lavhalarini – insonlarning kundalik turmush tarzi, hulq-atvori, mentaliteti, o'zlikni anglash (identichnost), etnik mansubligi, hayotdagi qadriyatlar, tasavvurlari, voqe'likni baholash va hatto mish-mishlar tura boshladi"[16]. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida, shuningdek mutaxassis ekspertlar fikriga tayanib ta'kidlash mumkinki, mavjud arxiv tizimining qattiq nazorat ostida bo'lganligi, qator tarixiy hujjat, arxiv fondlarining yopiqligi, ko'plab ma'lumotlarning bir xil tartibda tayyorlanishi, qayd etilishi, ayrim holatlarda hujjatlarning ba'zan tabiiy (yong'inlar, suv toshqini, ko'chishlar va h.z.), ba'zida esa atayin yo'qotilishi kabi sabablar "Og'zaki tarix"ni dastlab tarixiy haqiqatni o'rganishdagi yangicha yondashuv, keyinchalik esa mustaqil tadqiqot yo'nalishi sifatida vujudga kelishiga zamin yaratdi. Boshqa bir rossiyalik tadqiqotchi A.I. Filyushkin fanning ushbu yangi sohasini "intervyu (suhbatlashish) yordamida alohida inson shaxsining o'zi yashagan davrga oid sub'ektiv bilimlarini qayd qiluvchi o'z uslubiga ega bo'lgan ilmiy yo'nalish", deb ta'riflaydi.

Xulosa. "Og'zaki tarix" uslubidan zamonaviy ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida unumli foydalanish, aytish mumkinki ilm-fan va ta'lim sohasida yangi pedagogik texnologiyalarni joriy qilishda o'z o'rniga ega bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Культура, культурология и образования (Материалы «Круглого стола»). Выступления В.А. Лекторского // Вопросы филологии, 1997. № 2. С.4
2. Иванов Н. Глобализация и проблемы оптимальной стратегии развития.
3. Вебер М. "Объективность" социально-научного и социально-политического познания. / См: Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. – С. 369.
4. Покровский Н.Е. Глобализация и конфликт //Вестник Моск. Ун-та. Сер.18. Социология и политология. 1999. №2. С. 33
5. Бурдые П. Социология социального пространства. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – С. 16
6. Бурдые П. Социология социального пространства. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – С. 53-54.
7. Лейбова Е.К. «Живая история XX века»: устные источники в обучении истории. // Вест. Новосибирск. гос. ун-та. 2006. Т.5., вып. 1 (доп.): история. С. 134-138.
8. Сабиров А. Устная история (oral history) как источник и метод исторического исследования. // Устная история в Узбекистане: теория и практика. Сб. материалов конференции. Выпуск I. – Ташкент, 2011. – С. 14
9. Қаралсин: Сатаров Р. Работа с аудио/видеотехникой при проведении устно-исторических исследований. // Устная история в Узбекистане: теория и практика. Сб. материалов конференции. Выпуск I. – Ташкент, 2011. – С. 83-92.
10. Уреу Д.Н. Методологические проблемк устной истории // Источниковедение отечественной истории. СПб., 2003. – С.23.
11. Щеглова Т.К. Устная история. Учебное пособие. Барнаул: АлтГПА, 2011. – С.45.
12. Томпсон П. Голос прошлого: устная история. М.: 2003. – С. 238.
13. Бу атама россиялик тадқиқотчи Т.К.Щеглова томонидан ишлатилган. / Қаралсин: Щеглова Т.К. Устная история. Учебное пособие. Барнаул: АлтГПА, 2011. – С.24.
14. Ўша жойда.
15. Қаралсин: Оболенская С.В. История повседневности в современной историографии ФРГ. М., 1990. – С.186.
16. .Ўша жойда